

зошита». Це типові доповідні записки козацької старшини про всі «злодеяння» фаворитів імператриці Анни Іоанівни. У такий спосіб «доброчливці» колишніх «сильних світу сього» намагалися знищити потенційних суперників у боротьбі за владу, а також вислужитися перед новоспеченою владою в якнайкращому світлі. Рукописний варіант окресленого документу завершується словами «...в чем сам...» та розписом-підписом автора тексту.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що Полтавська «Рукописная тетрадь...» з фондів Державного архіву Полтавської області, власницею котрої була К.М.Скаржинська, створена на основі одного зі списків «Літопису Грабянки», ймовірно, його повної редакції.

Наявний рукопис є, поза сумнівом, важливою історичною пам'яткою, цікавою не лише для вчених-краєзнавців, але й для дослідників історіографії XVIII ст.

Література

1. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р – 222. – Оп. 1. – Спр. 770. – «Рукописная тетрадь о событиях истории Украины «От начала казацкого имени и коего племени и рода казаки» и до 1730 года». – Арк. 1 – 80.
2. Волинські грамоти XVI ст. / Упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – К., 1995. – 245 с.
3. Гісторія... Г.Грабянки. Летопись краткій... / Упор. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – 277 с.
4. Действия презельной и отъ начала поляковъ кравашой небывалою брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского съ поляки... – Киев: Университетская типография, 1854. – 346 с.
5. Державний архів Полтавської області. Путівник. Полтава, 1959. – С. 34 – 37.
6. Клепиков С. Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства. – М., 1959. – 306 с.
7. Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII века на Украине. – М., 1983. – 205 с.
8. Бовгира А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К.: Інститут України НАН України, 2010. – 304 с.
9. Дзира Я. «Козацьке історіописання 30-х – 80-х років XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти» / Інститут історії НАН України. – К., 2006. – 567 с.

Юлія Радкевич (Київ), студентка IV курсу
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Без верби і калини нема України: рослинний світ козацької доби

"Хто не знає свого минулого, той не вартий щасливого майбутнього", - писав відомий український поет Максим Рильський [9,35]. Кожний народ має свою історію, примножує священні символи природи, які уособлюють красу рідної землі, духовну міць її народу. І це справді так. Українці свято бережуть пам'ять про своїх предків, відроджують національні традиції, забуті століттями.

Помітну роль в економічному розвитку українських земель відіграло козацтво, яке вийшло на історичну арену наприкінці XVI ст. Воно успішно освоювало землі передстепової України, південного Поділля, Слобожанщини,

північного Причорномор'я та Приазов'я. Визначну роль у їх згуртуванні відіграла Запорізька Січ, що виникла на Нижньому Подніпров'ї в середині XVI ст. Січ завжди трималась Дніпра, якого козаки називали Славutoю, Братом та Козацьким шляхом; це допомагало захищатись від нападів татар та інших ворогів. У найзручніших місцях понад берегами рік і річечок, на островах, у ярах, балках чи байраках вони засновували свої поселення.

Великий Луг знаходився у серці козацьких земель, які давали все, що було потрібно для життя. Лагідний клімат, родючі землі, зелений океан степових рослин, хмари птахів в піднебессі, безліч дичини, переповнені рибою озера і річки - все це сприяло швидкому заселенню цих земель козацтвом. Козаки називали цей різноманітний світ Батьком. Вони були справними господарями і хорошими сім'янинами.

У багатьох оповідях про козаків говориться як про окремих народ, що звався чорно-горами. Вони описуються як богатирі, наділені велетенською силою та надприродними якостями і вміннями: "запорожці дванадцятьма мовами вміли говорити, із води могли сухими виходити. Коли треба, вміли на людей і сон насилати, й туман напускати, вміли й у річки переливатися. Вони мали в себе такі дзеркала, що дивлячись у них, за тисячу верств бачили, що воно в світі робиться..." [1, 49].

Особлива шана в українських козаків приділялась природі. Людина, народжена серед мальовничої природи, не може залишатися байдужою до її призначення на землі. Її оспівували в піснях, опоетизовували у віршах, казках, склали легенди та приповідки; з ними пов'язані традиційні повір'я, родинні та календарні обряди, віра у їх цілющі властивості [5, 74].

Козацтво жило справжнім життям. Деревя, квіти, трави були міцно вкорінені у свідомості кожного козака. Вони були невід'ємною частиною їх життя, допомагали жити духовно і зберігати священні традиції своїх попередників.

Так, одне з найулюбленіших і найпоширеніших дерев у українців була верба. З правіку вона супроводжує людські поселення, і, зрештою, стає окрасою українського села. Козаки обсаджували нею ставки, береги річок, дороги. І в цьому наші предки бачили безпосередню господарську доцільність. Верби укріплюють береги, стримують зсуви, а в посушливих місцевостях зупиняють піщані заноси. Тини або живокліт біля осель робили з верболозу. Для цього вбивали в землю вербовий кілок чи прутик. Дуже часто дерева проростали від загубленої палиці чи гілляки. "Хто її посадив? Стирчав кілок вербовий та й розрісся", - каже Килина в "Лісовій пісні" Лесі Українки [7, 192].

Не випадково, що дуже давно існує прислів'я, яке наводив у своєму творі український літописець початку XVIII ст. Григорій Грабянка, хоч і у дещо зміненому вигляді: "Де лоза - там і козак, а де байрак - там по сто і двісті козаків" [8,18]. Народна мудрість давно завважила: де ростуть верби, там чисті джерела води. "Ой у полі вербиченька, там стояла криниченька", - співається у народній пісні. І справді, з давніх-давен, криниці копали під вербою. "Де срібліє вербиця - там здорова водиця". Річ в тім, що верба - природній фільтр усіляких домішок. У річці воду для життя теж брали під

вербою. А де копали колодязі, на дно клали вербову дощечку у відро з водою. Це очищувало воду, надаючи їй "вербового духу". Верба бере силу з води, тому не випадково кажуть: "Де верба, там і вода" [12].

Славилися у козаків вироби з верби. З цієї деревини козаки виготовляли легкі й надійні вербові човни, олійниці, корита. З верби білої виготовляли кобзи, бандури, сопілки. З вербових дощок або з колод-довбанок робили вулики, майстрували дерев'яні ложки. Лоза використовувалась для виготовлення ясел для худоби, при будівництві кошар, кліток для дрібної домашньої живини.

З лози плели рибальське знаряддя, виготовляли деталі одягу, іграшки, речі обрядового призначення, коші, кошелі, коробки - "сілачки", кошелики-хлібниці. Для цього існували спеціальні артілі.

Козацькі родини вважали вербу священним деревом. Верба була і символом родинного вогнища. Навколо дерева водили молоду пару. Під вербами білили полотно, відпочивали, було там також улюблене місце молодіжних зібрань і побачень. На колодках сиділа молодь, співала пісень, бавилася. «Там, біля греблі, під вербами були другі колодки, отам-то й збиралась молодь на вулицю» [7, 202]. Вважалось, що верба відганяє від людини злі сили і хвороби. З'їдені ранньої весни вербові сережки уберегали людину від лихоманки, зубного болю.

Як символ увійшло дерево і в християнські вірування. Тиждень перед Великоднем називається Вербним, Вербичем. Нерідко під цю пору ще й холоди бувають, а тому казали в народі: "Пришов Вербич, два кожухи терпич". На Вербній неділі, на Вербницю, дерево освячують у церкві, а потім несуть додому і б'ють нею хатніх, в першу чергу тих, котрі ще сплять. При цьому примовляють: «Не я б'ю, верба б'є». / Будь великий, як верба,/ А здоровий, як вода,/А багатий, як земля» [10,78].

Освячену вербу зберігали за образами, як збавительку від різних злих сил та недуг, що ними страждають люди і тварини, надто ж - від дитячих сухот. Знаючі баби купали у вербовому відварі хвору дитину при світлі повного місяця, приговорюючи при цьому: "Місяце-Адаме, ім'я тобі Аврааме, дай тіла на сі кості, а як не даси, то прийми мощі" [1, 88].

З вербою в козаків пов'язували уявлення про світове дерево, що єднає людину з небом. Коли верба висока, то можна неба дістатися.

В особливій же пошані була верба у свято Івана Купала, коли на вигоні річки парубки ставили зрубане деревце. Прикрашали його квітами, зеленню, стрічками. Тут же й багаття увечері розводили, перестрибували через нього парами.

«Наше Купайла з верби, з верби / А ти, Іване, прийди, прийди, / Наше Купайла не ламати, /А собі дівку вибирати» (Народна пісня) [14].

"Без верби й калини нема України", - кажуть у народі. Росте калина в тінистих лісах, в гаях і дібровах, на схилах, на узліссях і лісових галявинах. Калина поллюбила українську землю, де вона має найбільш сприятливі умови для свого росту. Народ України шанує її за пишну вросту й цілющі властивості. Немає такої хати, біля якої б вона не росла. Калина - символ надійного життєвого оперття, родинного благополуччя і достатку. Вона символізує мужність і незламність духу

козаків у боротьбі за незалежність рідного краю. Баллада часів Хмельниччини «Розлилися круті береги» розповідає:

«Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилилась, / Чогось наша Україна, гей, гей, засмутилась. / А ми тую червону калину, гей, гей, підійемо, / А ми ж свою славу Україну, гей, гей, та розвеселимо»[13].

Завжди любили люди цілющу красуню калину, яка є символом дівочої краси, ніжності. Красива вона і в пору цвітіння, і коли багрянє восени листя, і взимку, коли на тлі білого снігу червоніють її плоди. Дівчата вишивали на сорочках калину, її вплітали у віночок. Достиглі китиці розвішували попід стріхами, і вони червоніли мов намисто. З гілочки калини батько робив синові сопілочку, а слабеньким дівчаткам-немовляткам робили колосочку із калини [4, 47].

В народі кажуть: "Червона калина - від 100 хвороб лікує". Калина така цілюща тому, що виростає з великої любові. Використовують калину у весільному обряді: китицями прикрашають коровай, завітчують вільце молоді. На столі перед нареченими ставлять букет калини, бажаючи цим краси в подружньому житті і вірного кохання.

В калині, кажуть, живе материнська любов і мудрість, пор. прислів'я: "Милуйся калиною, коли цвіте, а дитиною - коли росте". Василь Скуратівський, автор книги "Берегиня" згадує: "Мама казала: ...посади, сину, калину, щоб гарний спомин був тобі про мене". А тепер дивлюся на кущ, що розрісся біля маминої хати. Неньки нема, але є калина - її мудрість, безсмертя" [11,26].

Як символ вічної пам'яті саджали калину на цвинтарях, на козацьких могилах. Існує ось така легенда, яка утворилася тоді, коли на землю українську напали татари. В одному селі справляли весілля. Багато вродливих дівчат зібралося. Раптом налетіли чужинці. Красуні-українки, щоб не потрапити до рук бусурманів, стали тікати на болото, де й загинули. А на болоті згодом виріс калиновий гай [15].

Червона калина, що є уособленням крові узагалі, стає символом козацтва, бойової звитяги. Червоне забарвлення ягід поєднує калину не тільки з кров'ю, а й з одягом козацьким, із червонною китайкою. Калина поєднується і з козацькою долею, уособлює Україну. Вона зберігає зв'язок поколінь, передає у спадок нащадкам набутки роду.

В козацьких уявленнях одвічно шанувався дуб, як символ молодого козака. «Чом дуб не зелений? / Лист хмара прибила; / Козак невеселий - / Лихая година» [14].

Дуб вважався священним деревом, тому шанували його за міцність, красу і довголіття. Козаки оберігали дубові ліси, не зрубували, а саме найстаріше дерево огороджували і проводили біля нього різні зібрання й ради, як символ успішного завершення.

У весільних обрядах та побажаннях дуб виступає символом подружнього життя. Коли народжувався син, батьки висаджували два жолуді, донька - калинове зерня [13].

Ясень - чоловіче дерево, тому він був великим помічником запорожців. З його деревини робили озброєння для козаків: хоругви, бунчуки, булави, палиці та ін.; в побутових цілях виготовляли посуд, ложки, колиски, меблі; використовували в суднобудуванні. Це дерево вважалося і символом війни: якщо ворогові приносили гілку ясеня, це означало початок війни або попередження [6,32].

Клен найбільше використовували на виготовлення музичних інструментів: сопілок, гуслів, бандур, скрипок. Паляниці випікали на кленових листях і садовили в піч на кленовій лопаті.

Явір (різновид клена) вважався в Україні символом смутку, його садили на могили вбитого козака або розлучених закоханих: "посадили над козаком явір та ялину, а в головах у дівчини - червону калину"[4,69].

Квітник був неодмінною частиною садиби української козацької сім'ї. Майже біля кожного поселення завжди знаходилося місце для пахучих яскравих чорнобривців, жовтогарячих нагідок, червоної рути, барвінку й любистку, м'яти і матіоли, васильок і півників. Багато квітів мали магічну силу, але вони прижилися в запорожців і як священні рослини. Так вважалося, що червону руту, барвінок і любисток садять дівчата, щоб бути коханими і бажаними, а молодиці – щоб була міцною родина. Півники оберігають від нечистої сили, бо півень (від якого походить назва квітки) завжди виступає рятівником – від його співу зникає всяка нечисть.

Таким же оберегом і символом українства є мак. Цвіт маку – то краса і молодість. Червоний цвіт маку – то символ дівочої чистоти, який влітали у віночок: «Гарна дівка, як маківка» [3, 14].

Символом краси є і плід – маківка: голова як маківка. Українські парубки вважали круглоликих дівчат найгарнішими. Маківка є ще символом матері і роду, мабуть це тому, що збирала та маківка всіх своїх дітей – зернятко. За народним повір'ям в ній міститься 700 мачин (зернин): «Під одним ковпаком сімсот козаків» [2, 356].

Ось і став мак, завдяки ідеї плодючості, обрядовим атрибутом родинних і календарних свят. Він – незмінна складова куті, якою ласували у Святвечір напередодні Різдва і Водохреща. А щоби гарно множилася худоба і родило на городі, господар напередодні Святої вечері обходив з хлібом обійстя, не минаючи жодного закутка, обкурював ладаном і посипав самосійним маком. Маковійське зілля вважалося чудодійним і помічником від хвороб, нечисті й усякого лиха. Ним підліковували хворих, клали біля породіллі, щоб легше переносила пологи, відвар з нього пили і вживали до купелі [12].

Як оберегом від злих сил запорожці садили часник. Наділена йому чудодійної сили було зумовлене цілющими властивостями і своєрідним запахом цієї рослини.

Рослини служили людині ще в далекі часи, відділені від нас на кілька тисячоліть. Лікувальні властивості квітів, трав, плодів знали козаки-лікарі. Проте, ймовірно, вони продовжували традиції знахарів більш ранньої доби. Пам'ять про старовинні методи козацького цілительства живе сьогодні лише у фольклорі: з часів козаччини не збереглося жодного письмового джерела, яке свідчило б про давню традицію народного лікування.

Перш ніж Січ була ліквідована, запорожці спалили медичні архіви, які знаходилися у Пустельно-Миколаївському і Спасо-Преображенському монастирях, - щоб не потрапили до нечестивих рук... "Цирульники" - так називали на Січі козаків-лікарів - володіли мистецтвом лікування отриманих у бою ран без звичних ліків - підручними природними засобами. Прикладали до рани павутину, а іноді й звичайну землю, а в якості антисептика використовували, наприклад, сушений любисток. Відома "трубка-носогрійка" була в пошані на Січі, "як мати рідна". Вона допомагала позбавитися від багатьох недуг. Щоб не стався у поході розлад шлунка, курили трубку, набиту материнкою; нервові розлади традиційно заспокоювали сумішшю м'яти і звіробою, а куріння табаку з додаванням полину, вважалося, покращувало зір [13].

Степовий край був дуже різноманітний, тому за ліками не треба було їхати далеко, вони були поруч: материнка, м'ята, ковила, полин, безсмертник, крапива, звіробій, папороть, ромашки та ін.

Естетично-духовне значення зеленого світу рослин важко переоцінити. Вся творчість козацького краю пронизана мотивами невмирущої краси рослинного світу, в ній глибока шана і віра в життя.

У народних повір'ях про рослини відчувається своєрідність української душі. Наші предки в козацьку добу не бездумно наділяли рослини магічними властивостями, милувалися невмирущою красою рослинного світу, а прагнули пояснити і упорядкувати навколишній світ, розкрити єдність людини і природи.

Отож, не біймося звертатися до традицій. Це зовсім не означає, що треба нехтувати сьогоденням. Але тільки осмисливши минуле, пізнавши витоки своєї культури та історії, можна й чіткіше зрозуміти сьогодення й уявити майбутнє.

Література

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. - 414 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1993. – 590 с.
3. Дмитренко М. Народні прислів'я. – К., 1994. – С.28.
4. Дмитренко М. Українські символи. – К., 1994. – С.118.
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Книга II. Том 3,4. – К., 1994. – С.207.
6. Купер Дж. Енциклопедія символів. – М., 1995. - С.82.
7. Леся Українка. Зібрання творів у 12-ти томах. – К.: Наукова думка, 1975. - Т.1.–С. 272.
8. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Історія Русів. – К., 1991. -С. 50-51.
9. Максим Рильський. Вечірні розмови. –К., 1964. - С.175.
10. Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар. К.,1993. – С.207.
11. Скуратівський В. Березина. –К., 1987. – С. 213.
12. Народознавство: квіти і трава. Джерело: <file:///F:/> конференція 5.htm.
13. Рослини в житті українців. Історичний аспект. Джерело: <http://readBoks.com/boks/190.html>.
14. Джерело: <file:///F:/Уявлення українців про рослинний світ.> – МОІРРО. htm.
15. Джерело: <file:///F:/калина 3.html>